

“NÓKIS” TOPONIMINIŇ KELIP SHÍGÍWÍ HAQQÍNDA AYÍRÍM KÓZQARASLAR

Jarekeev Muxammedyar Berdaxovich

Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti tayanish doktoranti

Annotatsiya. Maqolada Nukus nomining kelib chiqishi haqida turli fikrlar va ilmiy fikrlar keltirilgan. Afsonalarda Nukus shahri nomining qush soʻzidan kelib chiqqanligi koʻrsatilgan boʻlsa-da, olimlarning va tadqiqodchilarning koʻpi “Nukus: nomini “Nukus” urugʻi bilan bogʻlaydi. Nukus haqidagi afsonalar afsonaligicha qoladi. Albatta, ushbu maqolada barcha afsonalarni takrorlash yoki ularning mazmun-mohiyatini qisqacha aytib berishning iloji yoʻq.

Аннотация. В статье представлены различные научные мнения о происхождении названия Нукус. Хотя легенды свидетельствуют, что название города Нукуса происходит от слова птица, многие учёные и исследователи связывают название “Нукуса” с родом “Нукус”. Легенды Нукуса останутся легендами. Конечно, в этой статье невозможно повторить все легенды или кратко рассказать их суть.

Annotation. The article presents various opinions and scientific opinions on the origin of the name Nukus. Although legends indicate that the name of the city of Nukus comes from the word bird, many scientists and researchers associate the name of “Nukus” with the “Nukus” clan. The legends of Nukus will remain legends. Of course, in this article it is impossible to repeat all the legends or briefly describe their essence.

Toponimika – til biliminiŇ bir tarawı bolıp, jer-suw atamaların úyrenedi. Qaraqalpaqstan toponimlerin úyreniwge baylanıslı dáslepki maǵlıwmatlardı XIX-XX ásirlerde siyasiy, ekonomikalıq qatnaslar menen respublika aymaǵında bolǵan orıs ilimpazlarınıń ilimiy ekspediciyaları tiykarında jazılǵan tariyxıy-etnografiyalıq miynetlerinen alıwǵa boladı.

Qaraqalpaqstan toponimiyası boyınsha maǵlıwmatlar S.P.Tolstov, T.A.Jdanko, B.V.Adrianov, G.I.Donidze, V.V.Bartold, L.Uspenskiy, N.A.Baskakov, S.Ataniyazov, X.Vamberi hám basqa da bir qatar ilimpazlardıń miynetlerinde azı-kem bolsa da berilgen [Толстов, 1947 – С. 74-232; Жданко, 1950; Адрианов, 1962. – С. 37-40; Донидзе, 1964, - С. 39; Бартольд, 1965, – С. 713; Успенский, 1973. – С. 190; Баскаков, 1978; Атаниязов, 1980; Вамбери, 2003]. Olar toponimlerdi úyreniw xalıqtıń tariyxı, etnografiyası, administrativlik-territoriyalıq aymaqları, sonday-aq, tariyxıy leksikası, morfologiyasın izertlewge tikkeley paydasın tiygizetuǵınıń óz miynetlerinde aytıp ótken.

Qaraqalpaqstan gidronimleri haqqında pikirler Ya.G.Gulyamovtıń miynetinde aytıp ótilgen [Гулямов, 1957]. Ol tiykarınan Ámiwdarıya deltasındaǵı irrigaciya tarmaqları, Xorezmniń suwǵarıw sisteması tariyxı menen birge, Qaraqalpaqstandaǵı Purxan, Eshim, Quwanışjarma, Kókózek, Qızketken, Dáwqara gidronimleri, Kegeyli kanalı, Mayjap hám onıń shaqapshaları tuwralı keń túrde maǵlıwmat beredi.

Qaraqalpaqstan toponimlerin birinshe ret arnawlı izertlegen Q.Ábdimuratov boldı [Абдимуратов, 1965]. Onıń dáslepki maqalasında “Nókis” atamasınıń kelip shıǵıw sebepleri ilimiy jaqtan tiykarlap berildi. Avtor 1966-jılı Qaraqalpaqstan toponimleri boyınsha tariyxıy-lingvistikalıq jobada kandidatlıq dissertaciyasın jaqladı. Onda usı aymaqtǵı birqatar geografiyalıq atamalarınń strukturalıq-semantikalıq qurılısın keń túrde izertlep, olardı tariyxıy-etimologiyalıq ózgesheliklerine qaray analiz jasaǵan. Sonday-aq, toponimlerdiń imlası menen transkripciyası máselesi úyrenilgen. Avtorıń izertlewlerinde Ámiwdarıyanıń tarmaqları, Qaraqalpaqstandaǵı kól atları, Nókis, Shimbay, Qońırat, Xojeli hám Tórtkúl toponimleri hám usı rayonlardaǵı geografiyalıq atamalarınń kelip shıǵıw sebepleri anıqlanǵan. Al, T.Begjanov penen jazǵan “Структура каракалпакских топонимов” atlı maqalası Qaraqalpaqstan toponimleriniń qurılısına arnalǵan [Абдимуратов, Бегжанов, 1971].

Bunnan basqa Qaraqalpaqstandaǵı ayırım jergilikli geografiyalıq atamalar tuwralı birqatar maqalalar da járiyalandı. Máselen, E.Murzaev “Nókis” atamasınıń kóplegen jerde ushırasatuǵınıń aytıp ótken bolsa, M.Mámбетullaev, A.Allamuratov hám X.Esbergenovlardıń maqalalarında Nókis toponiminiń qala, kól, qum, elatlı punkt hám urıw atların bildirip, jer, kól ataması sıpatında Ámiwdarıyanıń tómeni alabınan baslap, Xiywaǵa shekemgi aralıqta qollanıwın kórsetken. Al, O.Bekbawlov bolsa, “Nawqas” toponimi menen “Nókis” etnonimi sırtqı forması jaǵınan uqsas bolǵanı menen, qalıplesiw waqtı, mánilik hám jasalıwı jaǵınan bir-birine sáykes kelmeytuǵınıń jazba dárekler tiykarında dálilleydi [Murzaev, 1967; Есбергенов, 1972; Мәмбетуллаев, 1982; Алламуратов, 1982; Бекбаулов, 1983].

Dárekli maǵlıwmatlarda hám xalıq ishindegi ańızlarda “Nókis” sózi, “Nókis” urıwı hám Nókis qalası ataması haqqında hár qıylı boljawlar aytılıp kelingeni málim. Ańızlarǵa qulaq assaq “Jeti qus” yaǵnıy “Qaraqalpaqlardıń tıp babası Qara qahan jeti ulına enshi úlestirip hám olarǵa jeti qus inam etkeni ayıladı. Sol tárizde qaraqalpaqlar ázelden quslardıń ayırım túrlerin kiye tutqan desedi. Qara qahan Múytenge – iytelgi, Qońıratqa – lashın, Qıtayǵa – qarshıǵa, Qıpshaqqa – búrkit, Kenegeske – suńqar, Mangıtqa – tuyǵın kibi quslardı enshi etipti. Al ulıwma qaraqalpaqtıń qusı etip, ata-baba sıyınǵan Nurqıstı belgileydi” delingen [Жүзимбетов, 2012. – С. 5]. “Nókis” toponimine baylanıslı

boljawlarında, “Kiyeli qus jurtı” atlı ańızda “Arab dúnyasında “qaqnus” (qaraqalpaq shayırları qosıqlarında “haqqus”) degen at penen málim káramatlı qustı evropalılar “feniks” dep júritken. Yaǵnıy, feniks – biziń tilimizde “Pániy qus” mángilik qus delinedi. Bul qus ataması Shıǵıs tillerinen awısqanın, ásirese, onıń aytılıwı qaraqalpaq tiline únles ekenin kórsetedi. Onıń tıp tulǵası túrkiy tillerden ólestirilgen. Al, qaraqalpaq tilinde “qus” sózi házirge shekem túpkillikli maǵanasın saqlap kiyatır.

Sonday-aq, qaraqalpaq tilinde bul qustıń eskiden kiyatırǵan taǵı bir ataması, ol – nurqus, yaǵnıy, nurdan jaratılǵan qus, al, maǵanası – adamzattıń asırawshısı delinedi. Qumayqus – baxıttıń, baylıqtıń simvolı bolsa, Nurqus – baylıqtıń, mángiliktiń, barlıqtıń simvolı delinedi.

Jáne de ańız-áńgimelerde “Nókis” qalasınıń aymaǵı erte zamannan berli qus bazarı bolıp kelgenligi aytiladı. Usı kúngi Qusxana-Qızketken mákanı hárdayım qus ordası bolǵan delinedi. Sonday-aq, Kúyik qala qorǵanınan tabılǵan uzaq ásirlerge tiyisli ıdista qus súwreti sáwlelengeniy aytiladı. Sondaǵı qus súwretin geypara izertlewshiler “qumayqus” dep boljaydı. Bákim, sol qus qumayqus emes, al, nurqus bolıwı itimaldan jiraq emes hám eń dáslepki Nuwkas, Nawkas, Nıxas túrinde jazba dáreklere keltirilgen atamalar usı Nurqstan alınǵan bolıwı da múmkin degen boljawlar da bar.

Usılardıǵa qosımsha ayırım avtorlar házirgi Nókis qalasınıń jaylasqan ornı, bul orında jasaǵan turǵınlardıń birneshe urıwıdan ibarat ekenligi, atırıpındaǵı kóllerdiń kop bolǵanlıǵı ham bul orında joqarıda keltirilgende quslardıń kópiligi sebepli “Nókis” ataması “Nuw Qus”, yaǵnıy, kóp qus atamasına baylanıslı bolıwı itimal, degen pikirlerdi keltiredi. Bul ańızlar – ańızlar bolıp qala beredi. Bul maqalamızda barlıq ańızlardı qaytalap yaqı olardıń mánisin qısqasha aytıp otırmaqshı emespiz. Nókis qalasınıń atamasın quslar mákanına baylanıstratuǵın usı ańızlar oqıwshılarda qanday da bir isenim sezimlerin oyatıwı itimal. Al, quslar kól ham toǵaylı jerlerde mudamı ushırasatuǵın haqıyqat. Máselen, Kegeyli rayonınıń arqa-batısındaǵı házirgi Kókshiyel elatınan arı qaray Kókshiyel, Naǵalay, Qoltıqkól, Dawıtkól, Qazanketken, Aspantay sıyaqlı biri-birine tutasqan úlken kól dizbekleri 1960-jıllarǵa shekem Porıtaw hám Qusxanataw eteklerine barıp tireletuǵın úlken kóller edi. Ol átirapta da quslardıń oǵada kóp bolǵanlıǵı sebepli sol tawlardıń biri házirge shekem Qusxanataw dep ataladı.

Atap ótkenimizdey, keltirilgen ańızlarda Nókis qalasınıń ataması qus sózinen kelip shıqqan degen tusınıkti ańlatsa, alımlar menen izertlewshilerdiń kópshiligi *Nókis* atamasın *Nókis* urıwı menen baylanıstradı. Biraq usı boljawda da pikirlerdiń hárqıylılıǵın kóremiz. Birqansha ilimiy miynetlerde sońǵı 250-300 jıllar dawamında Nókis qalası ornında áskeriy qorǵanlar bolǵanlıǵı keltiriledi. Usı pikirlerge arxeolog alım Gayratdin Xojaniyazov óziniń izertlewlerinde bılay toqtap ótedi: Nókis qorǵanında 1740-1741-jılları Or qalasınan shıǵıp Xiywaǵa baratırǵan D.Gladishev bassılıǵındaǵı orıs elshilerinıń toqtap ótkenligi málim. Xiywalı tariyxshı Yusup Bayaniy óziniń “Xorezmshaxlar shejiresi” miynetinde 1778-jılı Nókis qorǵanında qaraqalpaq sultanı Ğayıpxan Eshimovtıń ulı Abdiraxmannıń turǵanlıǵın jazadı. 1855-jılı Nókis qorǵanında qaraqalpaq xanı Zarlıq tóreniń bolǵanlıǵı da belgili. 1873-jılǵa kelip orıs patshalıǵınıń Xiywa xanlıǵın jawlap alıwı menen birge, Nókis qorǵanı da olardıń usı aymaқтаǵı strategiyalıq orayına aylandırılǵan. Qalada Evropa tipindegi birqatar qurılıslar, áskerler ushın kazarma salınǵan, – degen ilimiy jaqtan dálillengen pikirleri *Nókis* atamasınıń *Nókis* etnonimi menen baylanıslı degen pikirge únles keledi. Jáne de “Nókis qalası áyyemgi qonıstıń ornına tiklengen sháhár. Ertede Nuskas, Nawkas, Nıxan, endi birde Nawket yamasa Shora, Shorasha (Shorsha) atamaları menen belgili bolǵan sháhár sońǵılıǵında iri qaraqalpaq urıwı Nókis atalıǵınıń atı menen atalǵanlıǵı belgili” – degen pikirlerdi usınadı. Nókis qalasınıń shejiresi onıń áyyemgi Shorsha, orta ásirlerdegi Qusxana qonısınıń bólekleri menen tıǵız baylanısta hám ol eki yarım mın jıldan aslam tariyxtı óz ishine qamtıydı. Arxeolog alım qaraqalpaq qaharmanlıq eposı bolǵan “Er Shora” eposında Shorsha qorǵanı Shora batırdıń qalası bolǵan dep kórsetedi hám Nókis qalasındaǵı Taslaq elatı maydanındaǵı “Er Shora” qorǵanı arxeologiyalıq sızılmasın (Sxemasın) da usınadı. Biraq bul “Er Shora” qorǵanında arxeologiyalıq izertlew júrgiziw júdá qıyın, sebebi, házir onıń aymaǵında qoyımshılıq bar, sonlıqtan? ol jerde arxeologiyalıq izertlew júrgiziw qadaǵan.

Tuwısqan noǵay xalqınıń lıro-epikalıq shıǵarması bolǵan “Shora batır” jırında Shora batırdıń mınaday qatarları bar:

Тоуре тувыл караман,
Анадан эгиз тувмай дараман,
Асылымды сорасанъ,
Нобкис улы тамаман.
Обз атымды сорасанъ,

Нариктен тувған Шораман [Ногай халк йырлары, 1969, – С. 74].

Bundaǵı “*Асылымды сорасанъ, Нобкис улы тамаман*” degen qatarlardan Shora batırdıń kelip shıǵıwı *Nókis* qawımınen, onıń ishindegi *Tama* urıwınan bolǵanlıǵın kóremiz. Qaraqalpaqlardıń urıwlıq kestesinde Keneges arısı Álipli taypasında Kógis, *Nókis*, Keñes, Kiyet, Altınpışaq, Bozaq, Jalayır, Jaypar, Kóptir, *Tama*, Bayulı, Baymaq, Mesit, Jamanjaq degen atamalar bolıp, bul urıw atamalarınıń kópshiliginiń basqa arıs hám toparlarǵa óz ara birigip ketiw jaǵdayları ushırasadı. Jáne de aytıp ótiw

kerek, bul Jalayır, Tama, Baymaq, Jaypar, Mesit atamaları qazaq, bashqurt, ózbek milletlerinde de urıw sıpatında ushırasadı. Házirgi waqıtta Nókis urıwı Keneges arısına kirip, onıń Jamanjaq, Bozaq, Altınpıshaq, Góbdır degen tiyreleri bar.

Rossiya Federaciyasınıń Stavropol úlkesi, Neftekumsk rayonında Nókis (Novkus-Arteziyan) degen awıl bar [Булгарова, 1999. – С. 219]. Оl awıldıń rásmiy atı – “Novkus-Arteziyan”. Bul awıldıń atı Novkus bolıp jazılǵanı menen Nókis bolıp ayıladı. Оl awıldıń burınnan jasap kiyatırǵan jergilikli xalqı – noǵaylar. Noǵaylarda da Nókis degen urıw bar hám bul awıldıń *Nókis* dep atalıwınıń sebebi, bizińshe, noǵaylardıń *Nókis* etnonimi menen baylanıslı. Noǵay tilshi ilimpazları da *Nókis* toponimin (“Arteziyan-Novkus” awılın) *Nókis* urıwı menen baylanıstırıp, etnotoponim retinde qaraydı: “Biz dala materialların jıynap, házirgi noǵaylardıń jasaw ornında etnotoponimlerdiń birdey tarqalmaǵanın anıqlawǵa eristik. Stavropol úlkesiniń Noǵay rayonında kóplegen etnotoponimler bar. Bul ayaqlardaǵı noǵaylardıń tiykarǵı kásip-kári sharwashılıq bolıp, XX ásirdiń 20-jıllarına deyin urıwlıq bóliniwshilikti saqlaw ushın kóshpeli hám yarım kóshepli turmıs keshirgen” [Булгарова, 1999. – С. 48].

Juwmaqlap aytqanda, Qaraqalpaqstan aymaǵında xalıqtıń urıw-qawım bolıp jasaǵanlıǵı hám bir urıwdıń adamları jamlesken awıl yaqı qalanı ózleriniń urıwınıń ataması menen ataǵanlıǵın hám bul házirgi dáwirde de bar ekenligin esapqa alıp, *Nókis* qalasınıń ataması qaraqalpaqlardıń *Nókis* urıwınıń atamasınan kelip shıqqan degen pikir haqıyqatlıqqa jaqın dep oylaymız. “Nókis” atamasınıń kelip shıǵıw tariyxı boyınsha birqansha izertlewler júrgizilgen, degen menen bul atama basqa xalıqlar tilinde de ushırasatuǵınlıǵın esapqa alıp házirgi kúnde tereńirek izertleniwı kerek bolǵan máselelerdiń biri bolıp tabıladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Абдимуратов К. Топонимика Каракалпакии: Автореф. Дис... канд. филол. наук. – Н., 1966; Почему так названо? – Нукус: Каракалпақстан, 1970; «Қыпшақ», «Маңғыт» сөзлериниң этимологиясы ҳаққында // Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер. – Нөкис, 1971; Абдимуратов К. О происхождения названия «Нукус» // Вестник КК ФАН УзССР. – Нукус. 1965. – №1; Неге усылай аталған? – Нөкис: Қарақалпақстан, 1965.
2. Абдимуратов К., Бегжанов Т. Структура каракалпақских топонимов // Советская тюркология, 1971. – №6.
3. Алламуратов А. Нөкис атамасы туўралы мақалаға байланыслы // Жеткиншек. – Нукус, 1982. 12-сентябрь.
4. Булгарова М. Ногайская топонимия. Ставрополь. 1999.
5. Бекбаўлов О. Арал бойы топоними ҳәм этнонимлери ҳаққында // Вопросы каракалпақского языкознания. – Нукус, 1983.
6. Есбергенов Х. Нөкис атамасы ҳаққында // Вестник КК ФАН Уз. – Нукус, 1972. – №2.
7. Ерханов Б., Сийтимбетов М. Происхождение слово «Нукус» // Современные востоковедческие исследования. 2020. – №2.
8. Жүзимбетов А. Нөкисим – мақтаньшым. – Нөкис, 2012.
9. Курбанов М. Қарақалпақ тилиндеги географиялық терминлердиң лексика-грамматикалық өзгешеликleri: филол. илим. канд. дис. – Нөкис, 2011.
10. Кудинов П. Нефтекумье. Ставрополь, 2002.
11. Мурзаев Э. О происхождения названия «Нукус» // Вестник КК ФАН Уз. – Нөкис, 1967. – №2.
12. Мәмбетуллаев М. Нөкис атамасы ҳаққында // Жеткиншек. – Нукус, 1982. 10-август.
13. Ногай халк ырлары. Москва, 1969.